

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

2

2000

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of Contemporary History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Đorđe Borozan

UREĐIVAČKI ODBOR

*Ljubodrag Dimić, Bojan Dimitrijević (sekretar), Đorđe Mikić (Banja Luka),
Jan Pelikan (Prag), Radoslav Raspopović (Podgorica), Andrej Šemjakin (Moskva),
Nobuhiro Šiba (Tokio), Đoko Tripković, Novica Veljanovski (Skoplje),
Mihailo Vojvodić, Slavko Vukčević, Nikola Žutić*

GRAFIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

LEKTOR

Branka Kosanović

KOREKTOR

Božidar Mladenović

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordić-Lazić

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11, (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

**THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY,
THE JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY**

**L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE,
REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE**

**ИСТОРИЯ 20. ВЕКА,
ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ**

God. XVIII

2000. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Mira Radojević LJUBOMIR STOJANOVIĆ U PRVOM SVETSKOM RATU	9
Zoran Janjetović PITANJE ZAŠTITE NACIONALNIH MANJINA U KRALJEVINI SHS NA KONFERENCIJI MIRA U PARIZU 1919-1920	31
Momčilo Pavlović KOSTA MILOVANOVIĆ PEĆANAC U MEĐURATNOJ JUGOSLAVIJI 1918 - 1941.....	45
Milan Terzić MISIJA PORODICE BAJLONI 1941	59
Đorđe Borozan JUGOSLOVENSKO-BRITANSKI ODNOSI 1948-1952	67
Svetozar Rajak JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI ODNOSI U 1956. I MAĐARSKA KRIZA U IZVEŠTAJIMA BRITANSKIH DIPLOMATA U BEOGRADU	83
FILOZOFIJA ISTORIJE	
Milorad Ekmečić PROMENJIVA SUDBINA POJMA FILOZOFIJA ISTORIJE	99
PRILOZI	
Goran Miloradović LOGORI ZA IZOLACIJU POLITIČKIH PROTIVNIKA NA TLU JUGOSLAVIJE 1918-2000	115
Bojan B. Dimitrijević RAT U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1992. PREGLED AKTIVNOSTI ZARAČENIH STRANA	127
DOKUMENTI	
Nenad Antonijević PROCENA RATNE ŠTETE NA KOSOVU I METOHIJI	139
Venceslav Glišić RAZGOVOR SA DRAGOVANOM ŠEPIĆEM - BELEŠKA	143
Petar Dragišić IZVEŠTAJ O POSETI GRUPE AMERIKANACA JUGOSLAVIJI 1954. GODINE	149
OSVRTI	
Momčilo Zečević ISTORIOGRAFIJA I PUBLICISTIKA.....	155

PRIKAZI

THE ESTABLISHMENT OF COMMUNIST REGIME
IN EASTERN EUROPE (Uspostavljanje komunističkih režima u
istočnoj Evropi) (Đoko Tripković) 159

Branimir Anzulović
HEAVENLY SEBIA: FROM MYTH TO GENOCIDE
(Nebeska Srbija: Od mita ka genocidu) (Marko Bulatović) 160

Bojan Dimitrijević-Kosta Nikolić
GENERAL MIHAILOVIĆ, A BIOGRAPHY (Milan Vesović) 162

Boris Kršev
BANKARSTVO U DUNAVSKOJ BANOVINI (Ivan M. Becić) 163

Rade Ležajić
SJEĆANJA I USPOMENE NARODNOG UČITELJA IZ
KNINSKE KRAJINE (Sofija Božić) 165

JUGOSLOVENSKA DRŽAVA 1918-1998 (Ivan M. Becić) 166

Nikola Ilić
ZEMUNSKA GORNJA VAROŠ (Nataša Milićević) 167

PERO I POVEST, Srpsko društvo u sećanjima, zbornik radova (Čedomir Antić) 169

INFORMACIJE O NOVIM KNJIGAMA

Ivo H. Daalder and Michael E. O. Hanlon,
WINNING UGLY: NATO'S WAR TO SAVE KOSOVO
(Ružna pobjeda: NATO-ov rat za spas Kosova) 171

Ivo H. Daalder
THE MAKING OF AMERICA'S BOSNIA POLICY
(Stvaranje američke politike u Bosni) 171

Deliberated force: A CASE STUDY
IN EFFECTIVE AIR CAMPAIGNING
(Oslobođena snaga: Studije slučaja u efikasnom vazдушnom ratovanju) 171

Misha Glenny
THE BALKANS: NATIONALISM, WAR, AND THE GREAT
POWERS 1804-1999 (Balkan: Nacionalizam, rat i velike sile 1804-1999) 172

Tim Judah
KOSOVO: WAR AND REVENGE (Kosovo: Rat i osveta) 172

Michael Ignatieff
VIRTUAL WAR: KOSOVO AND BEYOND (Virtuelni rat: Kosovo i iza)
(Bojan B. Dimitrijević) 172

HRONIKA
AKTIVNOSTI SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU
(jul - decembar 2000) 173

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

- Mira Radojević
LJUBOMIR STOJANOVIĆ IN THE FIRST WORLD WAR 9
- Zoran Janjetović
THE QUESTION OF NATIONAL MINORITY RIGHTS
IN THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS, AND SLOVENES
AT THE PARIS PEACE CONFERENCE 1919-1920.....31
- Momčilo Pavlović
KOSTA MILOVANOVIĆ PEĆANAC IN YUGOSLAVIA
BETWEEN THE TWO WORLD WARS 1918-1941 45
- Milan Terzić
THE MISSION OF THE BAJLONI FAMILY IN 1941 59
- Djordje Borozan
YUGOSLAV-BRITISH RELATIONS 1948-1952 67
- Svetozar Rajak
YUGOSLAV-SOVIET RELATIONS IN 1956 AND THE
HUNGARIAN CRISIS IN BRITISH DIPLOMATIC
REPORTS IN BELGRADE 83
- THE PHILOSOPHY OF HISTORY**
Milorad Ekmečić
THE CHANGING FATE OF THE PHENOMENON
PHILOSOPHY OF HISTORY 99
- CONTRIBUTIONS**
Goran Miloradović
CONFINEMENT CAMPS FOR POLITICAL OPPONENTS
IN YUGOSLAVIA 1918-2000 115
- Bojan B. Dimitrijević
THE WAR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1991-1992
THE ACTIVITIES OF THE WARRING PARTIES 127
- DOCUMENTS**
Nenad Antonijević
WAR DAMAGE ASSESSMENT IN KOSOVO AND
METOHIJA 1941-1945 139
- Venceslav Glišić
NOTES FROM A CONVERSATION WITH DRAGOVAN ŠEPIĆ 143
- Petar Dragišić
A REPORT REGARDING THE VISIT OF A GROUP
OF AMERICANS TO YUGOSLAVIA IN 1954 149

ESSAYS

Momčilo Zečević

HISTORIOGRAPHY AND JOURNALISM

(Concerning the second book by D. Tošić) 155

REVIEWS**THE ESTABLISHMENT OF COMMUNIST REGIMES**

IN EASTERN EUROPE (Djoko Tripković) 159

Branimir Anzulović

HEAVENLY SERBIA: FROM MYTH TO**GENOCIDE** (Marko Bulatović) 160

Bojan Dimitrijević-Kosta Nikolić

GENERAL MIHAILOVIĆ, A BIOGRAPHY (Milan Vesović) 162

Boris Kršev

BANKING IN THE DUNAVSKA BANOVINA (Ivan M. Becić) 163

Rade Ležajić

MEMORIES OF A TEACHER IN KNINSKA KRAJINA (Sofija Božić) .....165**THE YUGOSLAV STATE 1918-1948** (Ivan M. Becić) 166

Nikola Ilić

THE GORNJA VAROŠ OF ZEMUN (Nataša Milićević) .....167**THE QUIS AND HISTORIY, Memories of the Serb society, a collection of works** .....169**INFORMATION ON NEW BOOKS:**

Ivo H. Daalder and Michael E. O. Hanlon,

WINNING UGLY: NATO'S WAR TO SAVE KOSOVO

(Ružna pobeda: NATO-ov rat za spas Kosova) 171

Ivo H. Daalder

THE MAKING OF AMERICA'S BOSNIA POLICY .....171**Deliberated force: A CASE STUDY IN EFFECTIVE AIR CAMPAIGNING** 171

Misha Glenny

THE BALKANS: NATIONALISM, WAR, AND THE GREAT**POWERS 1804-1999** 172

Tim Judah

KOSOVO: WAR AND REVENGE 172

Michael Ignatieff

VIRTUAL WAR: KOSOVO AND BEYOND

(Virtuelni rat: Kosovo i iza) (Bojan B. Dimitrijević) 172

CHRONICLE**THE WORK OF ASSOCIATES OF THE INSTITUTE OF****CONTEMPORARY HISTORY** (july - december 2000) 173

LJUBOMIR STOJANOVIĆ U PRVOM SVETSKOM RATU

ABSTRACT: Pokušali smo da u ovom radu progovorimo o Ljubomiru Stojanoviću, sasvim osobitoj ličnosti u istoriji srpske politike, političke misli, nauke i kulture. U središte izlaganja stavili smo period Prvog svetskog rata, razumevajući pri tome te njegove godine kao dramatičan nastavak jednog dužeg procesa političkog formiranja, razočaranja i gubitka iluzija. Na kraju, pak, kao početak razdoblja novih političkih i naučnih oduševljavanja, okončanog još jednim relativnim neuspehom u politici, ali ne i u nauci.

Ljubomir (Ljuba) Stojanović jedna je od onih ličnosti iz srpske istorije o kojoj naša saznanja nisu toliko mala koliko historiografski neutemeljena i neuobličena. Danas ga pre svega upoznajemo iz njegovih naučnih, stručnih i političkih radova¹, potom iz sećanja savremenika², jedne kraće autobiografije pisane u trećem licu³, nekoliko biografija⁴ i više beleški u enciklopedijama⁵. Istoričarima je najvažnija raznovrsna arhivska građa, čije postojanje svako traganje za Ljubom Stojanovićem čini svojevrsnim istraživačkim izazovom, nagrađenim „otkrivanjem” jednog sasvim posebnog lika u istoriji Srbije i Jugoslavije. Na osnovu te građe o Ljubi Stojanoviću je i pisala dosadašnja historiografija, prvenstveno u radovima o većim problemima i

¹ Nepotpunu bibliografiju svojih radova objavio je najpre sam Lj. Stojanović u dva dela u „Godišnjaku SKA”, knj. IX (1895), Beograd 1896, 233-235. i „Godišnjaku SKA”, knj. XXXII (1923), Beograd 1924, 161-164. Posle njegove smrti (1930) to su učinili SKG u svojoj knj. XXX, br. 7, (1. avgust 1930), 557-560. i U. Džonić u „Prilozima KJIF”, knj. XI, Beograd 1931, 277-289. Popis tekstova političke sadržine gotovo je nemoguće potpuno utvrditi, jer je naročito iz „Odjeka”, po rečima samog Lj. Stojanovića, „sad teško izdvojiti koji su članci njegovi” (Lj. Stojanović, *Dopune i produženje biografije od 1894*, „Godišnjak SKA”, knj. XXXII, 165).

² J. M. Žujović, *O Ljubomiru Stojanoviću*, SKG, knj. XXX, br. 5, 1. juli 1930, 342-345; Lj. M. Davidović, *Sećanja na Ljubu Stojanovića*, isto, 345-349; V. S. Veljković, *Ljuba Stojanović kao javni radnik*, isto, 355-357; J. M. Prodanović, *Ljubomir Stojanović*, isto, 358-361; A. Belić, *Ljubomir Stojanović čovek i naučnik*, isto, 349-355; A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, „Južnoslovenski filolog”, knj. IX, Beograd 1930, 297-316; V. Ćorović, *Ljubomir Stojanović*, „Prilozi KJIF”, knj. XI, sv. 1-2, Beograd 1931, 1-29; P. Popović, *Sećanja na Ljubomira Stojanovića*, isto, 30-44; M. Rešetar, *Iz pisama pok. Ljub. Stojanovića*, isto, 45-53; V. Francev, *Moj prvi susret sa Ljubomirom Stojanovićem*, isto, 54-56; M. Grol, *Iz predratne Srbije*, Beograd 1939, 107-122; M. Jovanović – Stoimirović, *Portreti prema živim modelima*, Matica srpska 1998, 83-86.

³ Lj. Stojanović, *Dopune i produženje biografije od 1894*, 152-165.

⁴ U. Džonić, *Ljubomir Stojanović*, „Godišnjica Nikole Čupića”, knj. XL, Beograd 1931, 170-185. Tom se biografijom uglavnom koristio i N. Stanarević u neobjavljenom rukopisu *Jugoslovenska republikanska stranka (Osnivanje stranke i njen rad do 1941)*, 36-41, pohranjenom u A SANU, 14329.

⁵ *Enciklopedija SHS* (ur. S. Stanojević) IV, 497-498; *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd 1997, str. 655-656.

zbivanjima ili o epizodama.⁶ Radova kojima bi bio obuhvaćen i analiziran celokupan njegov lični, naučni i politički životni put još uvek nema.⁷

I mi ćemo se u ovom ogledu, predstavljenom na narednim stranicama, najviše baviti tek jednom „epizodom” iz života Ljube Stojanovića, vezanom za period Prvog svetskog rata. O tim godinama već postoje istoriografska znanja, pri čemu najpre mislimo na pomenuti članak Dragovana Šepića i delove knjige Ljubinke Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920* (Beograd 1986).

„Opravdanje” za svoj pokušaj govorenja na tu temu nalazimo u nadi da postojećim istoriografskim dostignućima možemo dodati poneku reč i sliku. Činimo to, pak, podstaknuti i dirnuti nekolicinom ličnih pisama Ljube Stojanovića iz tog perioda, čiji sadržaj još jednom potvrđuje blisku nam misao Rastka Petrovića, po čijim su se rečima „istorijom kretali, pomicali je i deformisali je živi i nenašminkani ljudi”.⁸ Istovremeno, o tom delu života Ljube Stojanovića govorimo ne zaboravljajući ono što mu je prethodilo i sledilo.

Kako pisati o pojedincu zahvaćenom velikom nacionalnom i svetskom ratnom dramom, pogođenom ličnim i opštim istorijskim lomovima? Kako to činiti ako je taj pojedinac naučnik, politički angažovano misleće biće čiji je pogled na dešavanja upravljen iz jednog izoštrenog ugla posmatranja i učestvovanja? Najzad, kako se u to upustiti ako je taj pojedinac i naučnik Ljuba Stojanović, ličnost „svoja” i osobita čak i u krugu izuzetnih? U traženju odgovora jedan od dobrih putokaza našli smo u uvodu koji je Latinka Perović dala svom članku o Jovanu Žujoviću, takođe „naučniku u politici”, a povrh toga tokom nekoliko decenija saputniku i sapatniku Ljube Stojanovića u mnogim istorijsko-političkim događanjima i previranjima. „Naučnik i političar”, napisala je „to dvojstvo ili, ako se baš hoće, to jedinstvo tipično je za srpsku elitu. U toj tipičnosti Jovan Žujović je i poseban. Nastojeći da osvetlim tipično, govoriću o Jovanu Žujoviću kao o karakterističnoj pojavi. U težnji, pak, da približim njegovu ličnost baviću se i onim što je kod njega posebno”.⁹ Ne zaboravljamo, međutim, ni mišljenje samog Ljube Stojanovića o načinu pisanja o istorijskim ličnostima, iskazano u razgovoru sa Pavlom Popovićem povodom njegovog rada o Branku Radičeviću. „Ne dopada mi se kako ste napisali”, kazao je, „opširno je i razvučeno; ni Branko nije u vas kakav je bio nego kako ste ga vi zamislili. To je vaš Branko. Kad sam ja pisao Vuka, ja nisam tako radio. Moj je Vuk, kao što je rekao Vendel, takav da ga svaki čitalac može sam za sebe ‘izdeljati’ i izvajati kako hoće”.¹⁰

⁶ Videti: D. Šepić, *O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine*, „Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije”, knj. 3, Zagreb 1960, 449-497; A. Mladenović, *Zapis o Ljubomiru Stojanoviću*, „Užički zbornik”, knj. IX (1980), 21-27; D. Todorović, *Ljubomir Stojanović na profesorskom ispitu*, isto, 29-78

⁷ U SANU održan je 1980. naučni skup posvećen Lj. Stojanoviću, ali zbornik radova nije objavljen.

⁸ Citirano prema: R. Popović, *Izabrani spisi ili život Rastka Petrovića*, Beograd 1986, 10.

⁹ L. Perović, *Naučnik i političar: Jovan M. Žujović (Prilog poznavanju srpske elite)*, „Tokovi istorije”, br. 1-2, Beograd 1993, 55.

¹⁰ P. Popović, *n. d.*, 42. Govoreći o knjizi Lj. Stojanovića *Život i rad Vuka Stef. Karadžića* (1924), A. Belić je napisao da je „vrlo interesantan način kako nam crta Karadžića ovaj njegov neobični poznavalac. Očekivali smo da će nam u širokim pokretima prikazati celu epohu Karadžićevu i naslikati portret ovog velikog čoveka i reformatora. Mesto toga imamo hroniku života i rada; više materijal za jedan takav posao negoli sam rad. Ja mislim da je tome kriv izvestan pragmatizam koji se ogleda u Stojanovićevim naučnim shvatanjima. Isto tako kao što je bio u životu otsudan u svojim odlukama, kao što nije znao za kompromise u politici, tako se bojao u nauci udaljavanja od fakata. On je smatrao da je potrebno dati objektivne činjenice iz Vukova života i rada, pa nek svako zamišlja duhovni lik Karadžićev onako kako nađe za potrebno” (A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, 308).

Razmišljajući u granicama omeđenim tako različitim pristupima – kakvi su bili pristupi Ljube Stojanovića i Pavla Popovića, pitamo se može li ih istoričar u sopstvenom pokušaju međusobno pomiriti, dajući im podjednako pravo na postojanje i uvažavanje? Verujemo, da. Štaviše, historiografski održivim čini nam se pronalazanje one „mere stvari” u kojoj istoričar, koristeći se građom i „vladajući” njome, iznosi svoje poglede; ne, međutim, i njima „guši” ličnost o kojoj piše, ostavljajući prostor za drugačija viđenja. I sami bismo učinili takav pokušaj.

Rođen 1860. godine, Ljuba Stojanović je pripadao generaciji koja je sa velikim uspehom nastavljala započeto delo oslobođenja srpskog naroda. To je ona generacija koja je, po uverenju Jovana Žujovića (1856), iskazanom krajem 1913. godine, „učinila više i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici no sve prethodne, izuzimajući generaciju kneza Miloša”.¹¹ Pomognuta mlađim naraštajima, napregla se napokon u Balkanskim ratovima i još više u Prvom svetskom ratu da jednovjekovno nacionalno stremljenje kruniše ostvarenjem ideje oslobođenja i ujedinjenja. „Ovaj naš naraštaj živi manje za sebe no i jedan drugi”, pisao je Milorad Drašković supruzi Jovanki u vremenu najvećeg iskušenja. „On će imati da nosi, svojom snagom duše, više no što je srazmerno ljudskoj moći trpljenja i nošenja”.¹²

Istorijskom situacijom srpskog naroda ti su naraštaji nepobitno bili „osuđeni na politiku”, političku i nacionalnu borbu, stradanje i potčinjavanje sebe sudbini nacije. Njihova otadžbina, Srbija, predstavljala je, po rečima engleskog pisca Garvina, „opkoljenu zemlju”, a njeno stanovništvo „uhapšen narod”.¹³ Snažnim nacionalnim osećanjem i patriotskom željom pojedinačni naponi stavljeni su otuda u službu „opšte stvari”. Pogotovo se to odnosilo na intelektualnu elitu, između koje i naroda, po zaključku Latinke Perović, „nije bilo društvenih slojeva”.¹⁴ „Sposobni Srbi”, smatrao je Momčilo Ivanić, trebalo je da se bave „nacionalnim naukama”. Upravo takav savet on je dao mladom Ljubi Stojanoviću 1879. godine na ispitu iz istorije srpske književnosti u VII razredu gimnazije. Upućujući ga na istorijsko-filološki odeljak Velike škole, govorio mu je: „Prirodne i matematičke nauke... obrađuju i drugi narodi, i mi se možemo koristiti njihovim radom; ali nacionalne nauke, ako ih mi ne budemo obrađivali, stranci nam neće, ili kako valja neće, obraditi. To moramo mi sami raditi”.¹⁵ Sećajući se primljenog saveta, Ljuba Stojanović je nekoliko decenija kasnije pisao kako je ta „jedna slučajnost doprinela... da izabere istorisko-filološki fakultet”¹⁶, odnosno „nacionalne nauke”, kojima ga je vodio i lični patriotizam.¹⁷ Bavljjenje njima, proučavanje srpske istorije, žitija, starih rukopisa i štampanih knjiga, Miroslavljevog jevanđelja, starih zapisa i natpisa, rodoslova i letopisa, narodnih pesama, prepiske Vuka Karadžića i Vuka samog, još ga je više učvršćivalo u tom osećanju. „To zadubljanje u prošlost, u carske povelje, u žitija kraljeva i arhiepiskopa, u letopise manastira i u predanja narodna, moralo je...

¹¹ J. Žujović, *Dnevnik*, II, priredio D. Todorović, Beograd 1986, 37.

¹² Pismo objavljeno u: *Spomenica Milorada Draškovića*, Beograd 1921, 99.

¹³ Citirano prema: J. Cvijić, *Izlazak Srbije na Jadransko more*, „Glasnik Srpskog Geografskog Društva”, Beograd 1912. Preštampano u: J. Cvijić *Govori i članci*, II, Beograd 1921, 14.

¹⁴ L. Perović, *n. d.*, 55.

¹⁵ Lj. Stojanović, *n. d.*, 153.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ „I docnije je njegova ljubav prema narodu i njegovo shvatanje dužnosti prema zemlji”, napisao je A. Belić, „odlučivalo o pravcu koji će dati i svome životu i radu”. Smisao i suštinu celokupnog naučnog i političkog delovanja Lj. Stojanovića video je u tom izrazito snažnom patriotskom osećanju (A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, 298, 312-313).

uzneti srbizam Ljube Stojanovića". On ga je, smatrao je Milan Grol, „ispovedao sa žarom i gordošću”, bivajući „pre svega ultra Srbin”. „I zato je dogmatizam knjige morao biti pobeđen dogmatizmom krvi, koja je kod Ljube Stojanovića do izdisaja ostala ona s kojom je iz Užica pošao”.¹⁸

Navedeno mišljenje Milana Grola, izrečeno u jednom vanredno toplom sećanju na Ljubu Stojanovića, ispunjenom poštovanjem i rekli bismo ljubavlju, odražava moguće njegovu ličnu i književnu ponesenost, ali i reprezentuje onu sliku koju su o Ljubi Stojanoviću imali svi oni njegovi savremenici koji su zabeležili svoje uspomene. Ako je to izrazito rodoljublje, po jednodušnom svedočenju, činilo jedno rukovodno merilo u životu i radu Ljube Stojanovića, drugo je svakako bila stroga moralnost ne samo njegovih postupaka, već i načina postojanja. Teško da postoji i jedan zapis o njemu u kome nije pomenuta njegova neobična moralnost. Ta dva životna načela upravljala su njime i njegovim delovanjem, uvela ga u politiku i diktirala tokom više decenija izraz političkog angažmana.

Ljuba Stojanović je pripadao generacijama koje nisu mogle da pobegnu od politike. Njihovi predstavnici osvajali su mnoga znanja, stručna i politička, na Zapadu pre svega, a u zemlji, kod kuće, borili se za društvene slobode i prava. U politiku ih je vodila žed za njima i svojim ih postupcima silili nedemokratski režimi. Stvarane su situacije i odigrali se događaji koji nikome nisu dopuštali da ostane „po strani”. U političkom delovanju Ljube Stojanovića prva prelomna godina bila je 1897, doba „vladanovštine”. Njegovo sećanje na taj datum pokazuje da je i taj prvi korak napravljen sa rezervom, ali da nije mogao biti neučinjen. „Sve do 1897. godine (do dolaska na vladu Vladana Đorđevića) nije se mešao u aktivnu politiku”, kazao je u svojoj autobiografiji. „Jedina stranka kojoj bi mogao pristupiti bila je radikalna, ali ga je i od nje odbijala bezobzirna i nesavesna demagogija kojom je u narodu agitovala, i silna netrpeljivost i isključivost prema drugim strankama čije je i dobre namere i postupke u narodu tako predstavljala kao da su najgori i najštetniji po državu i narod. Ali kad je oterana vlada Simićeva i doveden Vladan, nije mogao ostati dalje pasivan i na izborima je glasao za radikalne kandidate, jer je ta stranka kakva je da je, tada bila bolja od ostalih”.¹⁹ Dve godine kasnije, 1899, otpočelo je njegovo istinsko učestvovanje u politici, vezano za prisilno penzionisanje i udaljanje sa Velike škole posle Ivandanjskog atentata na kralja Milana i pozdravne depeše upućene Nikoli Pašiću kao požarevačkom zatočeniku. „Paradoks sudbine bio je da Ljubu Stojanovića zbliži sa radikalima manifestacija za Pašića i da ga neki mesec samo zatim s njima zavadi manifestacija protiv Pašića iza njegove izjave Prekom sudu, a konačno ga od njih odvaja njihova fuzija s naprednjacima, u kojoj su oni, kako on to kaže ‘kapitulirali pred kraljem Aleksandrom’”.²⁰

Isti datumi, isti događaji obeležili su i politički život nekih drugih intelektualaca i naučnika, pogotovo Jovana Žujovića, koji je takođe penzionisan 1899. godine. U decenijama pred njima Ljuba Stojanović i on podelili su mnoge političke krize, mišljenja i odluke. Zajednička im je bila, i ne samo njima, „rascepljenost između nauke i politike”, kako je to „dvojstvo” nazvala Latinka Perović. Zbog te podeljenosti trpele su najčešće i nauka i politika. „Ne radim dovoljno u politici zbog škole, ni u školi dovoljno zbog politike”, žalio se Jovan Žujović nekoliko godina kasnije Kostu Stojanoviću i Draži Pavloviću, a oni se potpuno slagali sa njim.²¹ U kolikoj je meri taj procep osećao Ljuba Stojanović, teško je reći. Karakteristično je,

¹⁸ M. Grol, *n. d.*, 108.

¹⁹ Lj. Stojanović, *n. d.*, 156-157.

²⁰ M. Grol, *n. d.*, 110; Lj. Stojanović, *n. d.*, 157.

²¹ J. Žujović, *Dnevnik*, I, 247.

pak, ono što je u vreme svog početnog političkog angažovanja o spoju nauke i politike napisao Milanu Rešetar: „Nemojte... misliti da se može odvojiti čista nauka od politike. Kao što je apsurdno ono l'art pour l'art, isto tako nema nauke radi nauke, već je ona u vezi sa životom, sa politikom”.²² Četrnaest godina kasnije izrazio mu je svoje uverenje o politici kao „najvažnijem poslu koji se u državi radi”.²³

Neki njegovi savremenici, Aleksandar Belić i Vladimir Ćorović pre svih, smatrali su, međutim, da je političko delovanje znatno ometalo naučni rad kao pravo, životno opredeljenje Ljube Stojanovića. „I pored toga što je dugo godina bio političar, njega politički rad nije mogao svega da ga obuzme”, napisao je Aleksandar Belić. „Njegova je duša bila u naučnom poslu, u naučnom radu”.²⁴ Vladimir Ćorović je smatrao kako je posvećivanje politici štetilo nauku, te da su „izvesne političke dogme” Ljube Stojanovića bile „više izraz jednog profesorskog teoretičara, nego jednog političara ili državnika Srbije na početku XX veka”. Štaviše, u tom je smislu navodio i neke njegove pogrešne političke procene.²⁵ Potvrdu svojih ocena i jedan i drugi nalazili su u činjenici da je svoje najbolje i najvažnije radove napisao u godinama pre i posle aktivnog učešća u politici. Nešto od takvih zaključaka vidljivo je i u onome što je sam napisao o svom radu u pominjanoj autobiografiji: „Ova nestalnost i često menjanje posla, što ga je pratilo celog veka, ogleda se i u književnim radovima, i nisu bili pogodni da što znatnije uradi. Pa ipak je nešto uradio”.²⁶ Te dve rečenice ponavljane su u mnogim njemu posvećenim sećanjima, ponekad bez navođenja da je to njegova ocena²⁷, a najčešće kao pokazatelj velike lične skromnosti na koju Ljuba Stojanović, barem kada se radilo o naučnom radu, nije imao pravo.²⁸

Nasuprot svim mišljenjima po kojima je njegova politička delatnost bila neuspešna, čak promašena, zbog čega nije ni zavređivala povremena udaljavanja od naučnih poslova, postavili bismo pitanje o pravoj meri političkih uspeha. Može li, pitamo se, biti nazvano potpuno neuspešnim delovanje obeleženo retko viđenom principijelnošću i doslednošću, političkim poštenjem koje je hrabrilo čiste savesti, a uznemiravalo i opominjalo one druge? Ljuba Stojanović se u punom smislu posvetio politici na samom početku veka, u krugu mlađih radikala nezadovoljnika stranačkom politikom i udaljavanjem od programa i načela. Našao se u društvu Jaše Prodanovića, Ljubomira Živkovića, Ljubomira Davidovića, Radoja Domanovića, Nikole Nikolića i drugih pobunjenika protiv oportunitizma radikalskih vođa. Nešto kasnije pridružili su im se Milorad Drašković i Jovan Skerlić. U istoriji srpskih političkih stranaka moguće da nije bilo sličnog okupljanja takve intelektualne elite. Politički puritanci, samostalni radikali proglasili su se „moralnom žandarmerijom” i istakli zahtev za čišćenje javnog života od korupcije, nepoštenja, nenačelnosti.

²² M. Rešetar, *n. d.*, 48.

²³ *Isto*, 51.

²⁴ A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, 304-305. U svom drugom sećanju A. Belić izneo je pretpostavku po kojoj je Lj. Stojanović osećao „nedostatak vestrane naučne spreme”, zbog čega se nije vraćao u Veliku školu. Jer, „samo je on bio kadar da sebi da tačan sud o tome i da docnije prema njemu postupi” (A. Belić, *Ljubomir Stojanović čovek i naučnik*, 350-351).

²⁵ V. Ćorović, *n. d.*, 28.

²⁶ Lj. Stojanović, *n. d.*, 160.

²⁷ Videti: SKG, knj. XXX, br.7, 1. avgust 1930, 560.

²⁸ A. Belić je napisao kako ta „strogost suda”, u ogromnoj nesrazmeri sa rezultatima rada, niukoliko nije bila opravdana, ali da pokazuje „potišteno sažaljevanje”, „samošibanje” i snagu da se kaže i ono što se o sebi misli. I dalje, da „kroz citirane radove veje seta da Stojanović nije dao ono što je mogao dati ili ono što je od sebe očekivao” (A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, 311; A. Belić, *Ljubomir Stojanović čovek i naučnik*, 354).

Njihov „Odjek”, glavno stranačko glasilo, sa puno je osnova mogao da napiše: „Našom strankom ne vladaju ljudi, nego njom rukovode principi”.²⁹ U takvoj sredini Ljuba Stojanović je uglavnom bio na svom mestu. Od godine 1901. pa do 1912. gotovo sve vreme bio je narodni poslanik, u pet navrata ministar prosvete, predsednik vlade (maja 1905–marta 1906) i državni savetnik (novembra 1910–februara 1912). Za predsednika Glavnog odbora izabran je prvi put u maju 1905. i potom biran svake godine sve do januara 1912, kada je podneo ostavku.³⁰

Razlozi te ostavke i rascepa u samostalnom Glavnom odboru ne tiču se toliko jednog ličnog čina u životu Ljube Stojanovića, mada su neretko, krajnje pojednostavljeno, njime tumačeni, koliko dubine stranačke krize. Povod je nađen u odbijanju partijskog šefa da pristane na „uslovni mandat” koji je početkom 1912. godine kralj Petar ponudio samostalcima, pored ostalog uz želju da Stepa Stepanović bude „ministar vojni”. Rasprava koja je tada otpočela pokazala je ozbiljnost i širinu nezadovoljstava u partijskim redovima, generacijski jaz, podeljenost između prvaka iz unutrašnjosti i intelektualaca u Glavnom odboru, lične netrpeljivosti, različitost u pogledima na partijsku taktiku, činovništvo, poresku politiku. *Dnevnik* Jovana Žujovića ilustrativno je svedočanstvo o nekoliko teških dana, a potom nedelja i meseci iz istorije Samostalne radikalne stranke. Na sednicama Glavnog odbora i u privatnim razgovorima čule su se teške optužbe upućene intelektualcima, fizičke pretnje, podsmesi, zahtevi da neki od njih budu lekarski pregledani, razna prebacivanja, naročito Ljubi Stojanoviću.³¹ U takvoj atmosferi, izazvan povikom Alekse Ratarca da mu je lako „voditi opoziciju”, jer uživa državne prihode, podneo je ostavku na predsedništvo u Glavnom odboru i na članstvo u Državnom savetu, odrekavši se pri tome i svih državnih primanja. Istih dana saradnju u Glavnom odboru otkazao je i Jovan Žujović.³²

„Ljubina afera”, kako je tada nazvana odluka Ljube Stojanovića, postala je odmah predmet diskusija u stranci i političkoj javnosti uopšte, izazivajući razna tumačenja, partijska i lična preispitivanja. Objašnjavajući Milanu Rešetaru razloge svog čina, on sam pisao je: „Nije se meni dosadila politika... ali *ne može* da se radi onako kako ja mislim da treba, a ja ne mogu da radim kako *drugi* misle da treba raditi. Ako bude kadgod moguće, ja ću opet biti tu”.³³ U vremenu Prvog svetskog rata, aprila 1917. godine, u pismu bliskom prijatelju Jovanu Cvijiću još jednom se dotakao razlaza sa partijskim saborcima. „Staro sam društvo napustio”, kazao je, „i ne kajem se, jer se nije pokazalo na onoj visini, kako sam ga ja zamišljao...”³⁴ Napokon, u autobiografiji iz 1923. godine dao je suvo i kratko objašnjenje događaja koji je potresao političku Srbiju, rekavši kako je u klupskoj većini „vejab oportunistički duh”, a stranka „počela gubiti svoju načelnu osnovicu”.³⁵ Posle podnošenja ostavke govorilo se i o njegovoj nameri da napiše „memoar” o „samostalizmu”, u kojem bi detaljno obrazložio razloge svojih nezadovoljstava, ali to nije učinio. Ne želeći da pravi „osudu” Samostalne radikalne stranke, da se na nju „baci kamenom”, Jovanu Žujoviću je rekao: „Naša stranka ne valja, ipak je najbolja”.³⁶

²⁹ *Odjek*, 4. jun 1911.

³⁰ Precizan pregled učešća Lj. Stojanovića u vladama Kraljevine Srbije videti u: U. Džonić, *n. d.*, 172-173; A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, 304.

³¹ J. Žujović, *Dnevnik*, I, 211-250.

³² *Isto*, 227-228.

³³ M. Rešetar, *n. d.*, 51.

³⁴ A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11.

³⁵ Lj. Stojanović, *n. d.*, 159.

³⁶ J. Žujović, *Dnevnik*, II, 51.

Kod jednog dela samostalskog članstva gest Ljube Stojanovića shvaćen je kao lični protest protiv stranačke erozije i nepristajanje na odstupanje od načela; kod drugih, podstakao je sumnje u ludilo bivšeg partijskog šefa, nervnu bolest izazvanu sifilisom.³⁷ Pored žaljenja zbog rasepa Glavnog odbora, u krugu najbližih saradnika Ljube Stojanovića osećalo se i nešto poput zamora njime. Prema dnevničkim beleškama Jovana Žujovića, Jaša Prodanović je, na primer, smatrao da je „poštenjem čuvenim potreban stranci”, ali da nije trebalo da se povuče „sa treskom i uvredom”, te da „nema ništa stvarno da navede protiv stranke”. „Ljuba je neobično pošten čovek, i to je čast za njega i za nas”, navodno je rekao. „Ali on hoće da pređe u jedinstvene izuzetke, i to je već znak egoizma, a za nas i po malo uvredljivo”. Njega samog, pak, uvek bi „ozlovoljio” svojim „natmurenim pogledima”.³⁸

Teško je razlučiti u kom je obimu navedeno mišljenje Jaše Prodanovića bilo prekor Ljubi Stojanoviću, a na drugoj strani koliko su oštine njegovih sudova o stranačkom oportunističkom i udaljavanju od načela neprijatno podsećale klupske drugove na ideale proklamovane desetak godina ranije. Nisu li samostalni radikali, po gorko-ironičnim rečima Milana Grola, tih godina „morali saradivati u podređenoj ulozi sa onima od kojih su se bučno i oholo podvajali s rasprama ne o programu nego o političkom moralu?”³⁹ Vrednim analiziranja, nepotpunog bez ozbiljnog poznavanja istorije Samostalne radikalne stranke, čini nam se i izvorima nametnut utisak da je njena intelektualna snaga, oličena u nekolicini misaono i obrazovno „jakih” intelektualaca, činila nesumnjiv kapital, ali i predstavljala podlogu za otvaranje mnogih lično-političkih sukoba i nerazumevanja. Ne jednom stranka je trpela od međusobnih „nesimpatija”, manjih i većih sporova nastajalih između Ljube Stojanovića i Jovana Skerlića, Jaše Prodanovića i Milorada Draškovića, Jovana Skerlića i Milorada Draškovića.

U tumačenjima „otkaza” koji je Ljuba Stojanović dao Glavnom odboru njegovi lični i politički prijatelji, savremenici i kolege u nauci najčešće su izbegavali pravo zalaženje u uzroke i oblike ispoljavanja krize partije samostalnih radikala, mada se o njenoj bolesti i gubljenju pristalica govorilo i pre uzbune s početka 1912. godine. Postupak stranačkog šefa objašnjavao je ponajviše njegovim karakternim osobinama, moralnom krutošću, nesposobnošću za nužne, ponekad neizbežne kompromise, nesnalaženjem u svakodnevnoj politici (mada je ono bilo tipično i za više drugih naučnika), nestrpljenjem da se dođe do cilja, željom da preko noći promeni naravi i mentalitete, pokušajem uvođenja naučnih metoda u politiku, nespretnošću i hladnoćom u ophođenju sa masama.⁴⁰ Pored svih priznanja i pohvala njegovoj legendarnoj čestitosti, idealizmu, vrednoći, patriotizmu i požrtvovanju, sve to trebalo je da objasni zašto nije uspeo kao partijski šef. Milan Grol bio je jedan od retkih poštovalaca koji je, deleći sve napred rečeno, razloge tražio i u promašenosti samostalno-radikalne stranke, svem onom spletu okolnosti u njenoj politici koji je izazvao tako duboko razočaranje Ljube Stojanovića. Dajući svoje odgovore na mnoge upitnike sa tim u vezi, popunio je, barem delimično, historiografsku prazninu u poznavanju istorijsko-političkog puta samostalaca i njihovog konačnog poraza u sudaru sa starim radikalima na skupštinskim izborima aprila

³⁷ *Isto*, I, 40.

³⁸ *Isto*, II, 30, 50-51.

³⁹ M. Grol, *n. d.*, 119.

⁴⁰ Videti sećanja J. M. Žujovića, Lj. M. Davidovića, A. Belića, V. S. Veljkovića i J. M. Prodanovića, 342-361.

1912. godine.⁴¹ U tom odmeravanju snaga radikali Nikole Pašića osvojili su 91 mandat, a samostalci 39. U odnosu na izbore iz 1908. godine izgubili su 10 mandata, što je bio očigledan pokazatelj ozbiljnosti njihove partijske krize.

Napuštanje stranačkog vođstva u slučaju Ljube Stojanovića nije značilo i potpun prekid interesovanja za političke i nacionalne poslove. „Strašan kad se zainati” i „jednom kaže svoje *ne*”⁴², odbijao je povratak u aktivan politički život, ali se sa žarom uključivao i u događaje i u rasprave o istorijskom putu srpskog naroda. U Balkanskim ratovima učestvovao je kao dobrovoljac u Ibarskoj vojsci, oduševljavajući svojim „jedinstvenim patriotizmom” generala Mihaila Živkovića, koji ga je predložio za odlikovanje zlatnom medaljom.⁴³ U diskusijama sa Jovanom Žujovićem, Ljubom Davidovićem, Jašom Prodanovićem, drugim samostalcima i regentom Aleksandrom, vođenim o pitanju uređenja „nove Srbije”, zalagao se za postavljanje guvernera, nezavisnog od vlade, koji je „morao biti Srbin”. Prema beleškama Jovana Žujovića, njegov plan obuhvatao je naimenovanje „neograničenog guvernera”, „s pravom da bira i otpušta činovnike, da sastavlja budžet, da uredbama i naredbama upravlja celom pokrajinom, da naredbe može opozivati za 24 sata, da je nepromenljiv za pet, pa za još pet godina, da činovnicima daje duple plate i priznaje duple godine službe”. Sve to, zato što je potrebno „bar deset godina dok se oni ljudi osete kao srpski državljani, a više dok postanu Srbi, jer tamo nema Srbina ni jedna četvrtina”. Pod tim uslovima i sam je pristajao da se prihvati dužnosti guvernera.⁴⁴ Drugi „autokrata” kojeg je za isti položaj moglo da ponudi „društvo samostalaca” bio je Milorad Drašković, blizak Ljubi Stojanoviću po nekim sličnim razmišljanjima.

„Ratovoljan” prema Austriji, koju je smatrao najvećim neprijateljem Srbije i srpstva, Ljuba Stojanović je posle pobede nad Turskom bio spreman na sukob sa još jednim carstvom, smatrajući da se samo „pod udarce podmeće”. Svoj razgovor sa njim, vođen o mogućnosti rata sa Austrijom i njegovim posledicama, Jovan Žujović je ovako zabeležio: „Ljuba mi govori da treba da ratujemo sa Austrijom, makar nas ona za neko vreme, dok ne stigne Rusija, i poplavila; posle bi morala izići iz Srbije i dati nam Erceg-Bosnu i Vojvodinu i sve.

Moje razloge *protiv* nije ni pobijao. Ja sam govorio o potrebi 1) da se naš narod u Kraljevini malo odmori, 2) da se sprema vojnici iz novih krajeva, 3) da se prethodno izvrši srpsko-hrvatski sporazum sa Rumunima ili – može biti sa Madžarima. – On, zapovednički, dade koliko htede Rumunima i Madžarima, a ovo ostalo strpa

⁴¹ M. Grol, *n. d.*, 119-120. I sam razočaran, samostalcima nije praštao kompromise učinjene u suparništvu sa radikalima i politici uopšte. Po njegovom mišljenju, Samostalna radikalna stranka je 1902-1903. okupila „najveći broj dobrih i načelnih elemenata”, zadržavajući i docnije „dobar štab”, „dobru vojsku” i „moralni kredit svojih imena”. Nije, međutim, uspela da se „i imenom i sadržinom obeleži kao radikalna demokratija”. Posle majskog prevrata to je bila „jedna snaga bez volje, bez pravca i bez pouzdanja”, odakle su uglavnom i poticala „njena razočaranja i drugima i sobom”. Nemajući svoju „čvrstu načelnu kičmu”, „pogibala (se) levo i desno u politici oportunitizma i šahovskih kombinacija. Njena nepomirljiva borba s protivnicima zaoštravala se do opstrukcije da završi koalicijom, u kojoj bi dva tri samostalna radikala dobili poslovni položaj resornih ministara. Politika oportunitizma, kompromisi bez svrhe, zastajanje na po puta, oskudica samopouzdanja u najodlučnijim trenucima, naizmenični nastupi optimizma i pesimizma trošili su godinama ni u šta najbolje energije i razočaravali i najstrpljivije nade...” (M. Grol, *Republikanska demokratija*, „Misao”, knj. III, br. 1-2, Beograd 1920, 172-973.

⁴² M. Jovanović-Stoimirović, *n. d.*, 84.

⁴³ J. Žujović, *Dnevnik*, II, 10-11, 37.

⁴⁴ *Isto*, 14-15, 43, 53, 56.

sve u jednu srpsko-hrvatsku državu. Ja promrmljah samo da bi možda pojedine pokrajine zadovoljnije bile kad bi kao autonomne stupile u zajednicu i da bi ova tada bila i duhovno jača, no u imperijalističkoj, okupatorskoj državi. On je upotrebljavao izraz 'da okupiram' to i to (i sada i docnije u jednoj prilici u većem društvu)".⁴⁵

Citirani razgovor Ljube Stojanovića i Jovana Žujovića potvrđuje utisak Milana Grola po čijim je rečima čitavo predratno vreme bilo „vreme žestokih ljudi i žestokih osećanja, buntovno i bučno”.⁴⁶ Istovremeno, pak, potvrda je i silovitosti karaktera Ljube Stojanovića, jedne vanredne snage koja je i u nauci i u politici posezala za velikim ciljevima, ne uzmičući pred njihovom težinom. Nije bila nikakva slučajnost to što su ga savremenici nazvali „Vjetar” i sećali ga se kao gorde, ponosite pojave, visoko uzdignute glave i u pravom i u prenosnom značenju. Nije, isto tako, slučajno ni to što je njegov ulazak u Akademiju nauka njen predsednik, Milan Đ. Milićević, u januaru 1896. godine pozdravio rečima: „Mlad, zdrav, lak, ponosit kao soko, krilat naukom kojom se napajao na prvim svetskim vrelima, pun volje i snage za rad”.⁴⁷ U vremenu izbijanja Prvog svetskog rata zadržao je puno od te gordosti, odlučnosti i sposobnosti za nacionalna i politička oduševljenja, ali, nesumnjivo – ne više tako mlad i poletan, bio opterećen posledicama razočaranja, gubitka nekih iluzija i nada. I ceo ovaj duži uvod koji dajemo svom ogledu o njemu čini nam se nužnim u pokušaju da shvatimo ko je, šta je bio kada je rat počeo, a srpski se narod „spremao za svoj najveći skok”⁴⁸, možda tek mutno naslućujući kroz kakva će iskušenja morati da prođe. Na mnoga pitanja koja nam se nameću nemamo odgovore, prisiljeni da nad postavljenom enigmom razmišljamo u ograničenjima koja nam pre svega daju sećanja njegovih savremenika i deo izvorne građe. Šta znači „epizoda” u životu jednog čoveka, pitamo se, ma koliko značajna i izuzetna bila, bez poznavanja celog životnog puta? Kako u izvorima otkriti i razumeti naučnika i političara kao ljudsko biće, koje misli, učestvuje u zbivanjima, oseća, lomi se, pati i nada? Nekolicina pisama Ljube Stojanovića zgusnuta je takvim stanjima i osećanjima. Zadublivanje u njih, verujemo, jedan je od načina za „očovečenje” naše istoriografije.

Poput Jovana Žujovića, koji je posle razlaza sa Glavnim odborom kazao Miloradu Draškoviću da će „kad dođu teži i važniji momenti” biti „aktivan bez ičijeg poziva”⁴⁹, i Ljuba Stojanović se po izbijanju rata vraćao „narodnim poslovima”, ukoliko ih je uopšte i napuštao. Poznati nam izvori ne otkrivaju mnogo o njegovoj aktivnosti prvih ratnih meseci. Prema prepisci s kraja 1914. godine izgleda da je prvu ratnu zimu proveo u intendaturi Vrhovne komande. U decembru te godine susreo se – kao i neki drugi naučnici (Stojan Novaković, Slobodan Jovanović, Božidar Marković), sa Dž. Treveljanom i R. V. Sitonom Votsonom prilikom njihovog boravka u Srbiji.⁵⁰ Bio je to period „suspendovanog nezadovoljstva” srpske

⁴⁵ *Isto*, 11-12.

⁴⁶ M. Grol, *Iz predratne Srbije*, 57.

⁴⁷ Citirano prema: *isto*, 109. „Ja ga kao danas gledam”, pisao je M. Grol, „kako bez skretanja pedalj levo ili desno gazi ivičnjakom turske kaldrme na trotoaru, i uvek samo njim u jednoj liniji s kraja na kraj ulice, kao strela. Nadimak 'Ljuba vjetar' tu je odgovarao slici” (*isto*). U sećanjima P. Popovića javljala se gotovo ista slika: „Prvi put sam video Lj. Stojanovića jednom pred veče, na Kalimegdanu, kako dolazi, sam, prav kako je uvek bio, još praviji onda kao mlad...” (P. Popović, *n. d.*, 30).

⁴⁸ D. Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, II, Beograd 1975, 24.

⁴⁹ J. Žujović, *Dnevnik*, I, 239.

⁵⁰ Lj. Trgovčević, *n. d.*, 73.

opozicije, kako je političko primirje koje je zavlдалo u Srbiji posle izbivanja rata nazvao Siton Votson u svom poznatom članku *Srbija ima da bira*.⁵¹ Takvo stanje trajalo je gotovo do proleća 1916. godine, odnosno do stalnog smeštaja vlade na Krfu i početka traženja krivaca za vojni poraz. U proteklom periodu, pak, opozicija se ponašala „državotvorno”, ispoljavajući osobinu koju su i u docnijem vremenu, između dva svetska rata, pokazivale srpske opozicione stranke jasno razdvajajući državu od režima kojima su se suprotstavljale.

U duhu takvih opredeljenja, pre svega nacionalnih, i Ljuba Stojanović je u proleće 1915. godine prihvatio diplomatsku misiju u Petrogradu, koju je njemu i Aleksandru Beliću poverio Nikola Pašić, zabrinut zbog savezničkih pregovora sa Italijom i ugrožavanja Dalmacije. Kako je o toj misiji već pisano⁵², zadržali bismo se jedino na sećanju Aleksandra Belića, vezanom ne toliko za samu misiju, njenu svrhu i učinke, koliko za povod da istakne rodoljublje Ljube Stojanovića, njegovu suprotstavljenost Nikoli Pašiću i spremnost da radi dobra svog naroda potisne netrpeljivosti i neslaganja. Dvojica naučnika, nekada učenik i profesor, već su ranije, 1908. godine, posle aneksije Bosne i Hercegovine, bili članovi jedne šire delegacije koja je pred ruskom vladom branila srpsko pravo na anektiranu pokrajinu. Te druge misije i razloga Ljube Stojanovića da je prihvati Aleksandar Belić se ovako sećao: „Stojanović nije voleo Pašića. Oni su u politici bili antipodi. Pašić je bio veliki politički praktičar, Stojanović je bio doktriner. Pašiću je bilo glavno – cilj, Stojanović nije mogao preći preko svih sredstava do se do cilja dođe. Po isključivosti svoga karaktera, on je nerado sarađivao sa Pašićem. Jedan od povoda njegova raskida sa političkim drugovima i bio je u tome što oni nisu tako mislili. Pa ipak kada mu je izgledalo 1915. god. da njegov odlazak (aprila te godine) u Petrograd može biti od koristi njegovom narodu, on se bez predomišljanja primio misije koju mu je Pašić poverio i lojalno ju je izvršio. I da se sa te strane apelovalo na njegovu saradnju, ako je mogao samo steći uverenje da može biti koristan zemlji, on bi se primio svakog posla koji bi mu bio poveren. Ljubavi prema zemlji on je svojom nesalomljivom voljom umeo sve da potčini.”⁵³

Citiranom sećanju, pomalo idealizovanom, donekle protivreči zabeleženi razgovor između Jovana Žujovića i Bože Markovića, prilikom susreta u Volosu, upravo u vreme odlaska srpskih deputata u Petrograd. Prema onome što je Boža Marković ispričao Jovanu Žujoviću, Ljuba Stojanović je prihvatio ponuđenu misiju pod određenim uslovima, zahtevajući od Nikole Pašića da mu saopšti „tajne ugovore i sporazume i svoje smerove, jer ako se on ne slaže sa vladinom politikom neće ni da sarađuje na ovome”.⁵⁴ Ni u kasnijem periodu, naročito posle sloma u jesen 1915. godine, nije se tako bezrezervno i bezuslovno uključivao u ponuđene zadatke. Štaviše, neke je i odbio, ne želeći da sarađuje sa vladom Nikole Pašića, u čijoj je isključivoj nadležnosti video srpsko i jugoslovensko pitanje. U februaru 1916. odbio je da ide u Švedsku, a u aprilu te godine ponovo u Rusiju.⁵⁵ Novu ponudu da putuje

⁵¹ Članak je objavljen u njegovom časopisu *The New Europe*, br. 97, 22. avgust 1918. Preštampan je više puta: *Nova Evropa*, knj. VI, br. 6, 21. oktobar 1922, str. 160-168; *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, Korespondencija 1906-1941*, I, Zagreb-London 1976, 385-391.

⁵² M. P. Đorđević, *Srbija i Jugoslaveni za vreme rata 1914-1918*, Beograd 1922; M. Paulova, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb 1925; D. Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915*, Beograd 1973, 119, 213, 293-294, 298-300; D. Šepić, *n. d.*, 449-497; Lj. Trgovčević, *n. d.*, 40-45.

⁵³ A. Belić, *Ljubomir Stojanović čovek i naučnik*, 354. O petrogradskoj misiji pisao je i u uspomename *Iz bliske prošlosti*, „Novi list”, br. 224-226, Beograd 1923.

⁵⁴ J. Žujović, *Dnevnik*, II, 69.

⁵⁵ Više: Lj. Trgovčević, *n. d.*, 95, 114.

u Rusiju dobio je od Nikole Pašića u martu naredne godine, preko konzulata u Nici. „Pašić me je... pitao da li bi pristao da idem u Rusiju”, pisao je Jovanu Cvijiću 17/4. aprila, „i da podržavam težnje našeg naroda i radim prema sadašnjim prilikama’. Ja sam mu odgovorio da pristajem, ako se ukloni Spaljoković (Miroslav – prim. M. R.) i pođe sa mnom Mika (Mihailo – prim. M. R.) Gavrilović da zastupa poslanika do mogućnosti novog naimenovanja. Depeša je ovde stigla 30/17 III uveče, a ja sam odgovorio sutra ujutru. Do sad nema nikakvog obratnog odgovora”.⁵⁶ Potpuno istim rečima o depeši Nikole Pašića obavestio je Nikolu Stojanovića, dve nedelje docnije, dodajući: „Već je mesec dana nema odgovora. To će se pitanje rešiti dok Davidović se vrati na Krf, što će biti kroz 8 dana. Ako ne bude nikakve promene u kabinetu, mislim da će se rešiti pozitivno. A ako bude kakvih promena, i ostane Pašić, onda negativno”.⁵⁷ Iz izvora nam nije poznato da li mu je odgovor sa Krfa ikada stigao, ali do nove misije u Petrograd nije došlo.

Navedeni razgovori, uslovljavanja i odbijanja učinjeni su posle velike nacionalne tragedije, u vreme koje je Ljuba Stojanović provodio u relativnoj udaljenosti od „narodnih poslova”. Više od dve i po godine boravio je u Nici, u kojoj nije bilo mnogo srpskih emigranata, pogotovo ne naučnika i intelektualaca. Prema istraživanjima Ljubinke Trgovčević, neko vreme tamo su se nalazili jedino Dragiša Đurić (1916-18), Đorđe Stanojević i od 1918. godine Slobodan Jovanović.⁵⁸ Živeo je gotovo usamljenički, bez knjiga⁵⁹, sa skućenim finansijskim sredstvima.⁶⁰ Nije nam poznato da li je u tom periodu napisao neki naučni rad. Teško je utvrditi i kog su inteziteta bili lični kontakti sa prijateljima i kolegama iz nauke. Prepiska iz tih godina nepotpuno je sačuvana, ali iz njene sadržine zaključujemo da je bila znatna. Više ili manje redovno korespondirao je sa Jovanom Cvijićem, Aleksandrom Belićem, Nikolom Stojanovićem, Božom Markovićem, Slobodanom Jovanovićem, Jovanom Žujovićem, Miloradom Draškovićem. Sudbina jednog dela prepiske, naročito sa Božom Markovićem i Miloradom Draškovićem, nepoznata nam je, jer se ne zna za postojanje njihovih privatnih zaostavština; dostupna nam je samo nekolicina njihovih odgovora. Preostala pisma, međutim, dozvoljavaju zaključak da

⁵⁶ A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11.

⁵⁷ A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/1.

⁵⁸ Lj. Trgovčević, *n. d.*, 327-328, 331.

⁵⁹ „Ja ovde nemam nikakvih knjiga”, pisao je u februaru 1918. A. Beliću (A SANU, Zaostavština A. Belića, 14386-IV-643).

⁶⁰ Ne prihvatajući poziv N. Stojanovića da se preseli u veći centar, pored drugih razloga o kojima će još biti reči, spomenuo je i nezavidnost materijalnih prilika. „... Sem toga, ja bih sa svojim sredstvima u Parizu vrlo teško izlazio na kraj i ovde jedva sastavljam kraj s krajem” (pismo od 29. novembra – 12. decembra 1917, A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/2). U pismima J. Cvijiću takođe je doticao novčanu oskudnost, ne kajući se, međutim, zbog odluke iz 1912. „Ja ovde propadom od skupoće”, pisao je 23. avgusta – 5. septembra 1918. „Pre sam plaćao 10 dinara, i lanjske godine bilo je *dobro*. Od prošle jeseni kakvoća se nije popravila, a i kvalitet se umanjio. Sad je došla i taxe de lux 10%, te sad plaćam 12,10 dinara osrednje kakvoće i – malo” (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-12). Nešto kasnije, u nedeljama i mesecima vedrijeg raspoloženja izazvanog većom izglednošću za povoljno rešenje jugoslovenskog pitanja, novčane prilike nisu ga više brinule. „Mene zadržava da ne idem u Pariz ne toliko skupoća”, pisao je, „koliko što nemam tamo šta da radim, kao ni ovde, pa mi je lakše da se ne seljakam i ne krpam. Suma koja mi je još ostala svedena je na 1/4 od prvobitne i ne mislim da je vratim u Srbiju, već samo da u nju *zdrav* dođem, pa ću se opet upregnuti u rad, i moći živeti kao i do sada” (pismo od 29. avgusta – 11. septembra 1918, isto, 13484/1235-13).

napuštanje „aktivne politike” i udaljavanje od nacionalne propagande u emigraciji nije značilo prestanak interesovanja Ljube Stojanovića za ono što se događa ili se može dogoditi njegovom narodu. Naprotiv, imamo utisak da je vreme provodio u neprekidnom razmišljanju i razmeni mišljenja sa bliskim mu ljudima. Prepiska pokazuje bolnu težinu njegovih unutrašnjih lomova i kriza izazvanih vojnim porazom, napuštanjem otadžbine, unutarstrpskim političkim nerazumevanjem, uticajem svet-skih prilika. Srpska nacionalna drama izazvala je, naročito prvih meseci, potištenost i osećanje izgubljenosti na svim stranama, ali čini nam se, nigde toliku kao kod Ljube Stojanovića. Jovan Žujović, na primer, takođe je delovao slomljeno, ali je nalazio snagu za neumoran nacionalan rad, koji mu je ostavljao malo predaha. Ljuba Stojanović, pak, kao da je tokom više od dve godine bio nesposoban za praktično delovanje. Koliko je takvo stanje bilo posledica njegovih ličnih osobina, usamljenosti zbog nemanja porodice, razočaranja iz predratnog perioda, izoštrenog posmatranja nacionalnog stradanja, ozlojeđenosti krfskim režimom, nezadovoljstva pravcima i načinima spoljne politike i nemoćne brige za opšte dobro, nemoguće je razlučiti. Sigurno je samo to da je težina njegovih preživljavanja morala biti velika. To najbolje pokazuju odgovori koje je davao svima koji su tokom tog perioda pokušavali da ga pridobiju za političku, nacionalnu i intelektualnu koncentraciju snaga.

Nezavisno od svoje relativne izolovanosti, Ljuba Stojanović je i dalje predstavljao krupnu političku figuru, čije je mišljenje uvažavano, a prisustvo u nacionalnom radu traženo.⁶¹ Sa njegovim imenom računali su svi koji su težili demokratskom putu ujedinjenja jugoslovenskih naroda i razilazili se sa Nikolom Pašićem u pogledima na njegovo ostvarenje. Gotovo istovremeno, u proleće 1917. godine, obratili su mu se Jovan Cvijić i Milan Grol. Prvi je to činio kao prijatelj i istomišljenik, drugi kao poštovalac. Jovan Cvijić ga je ubeđivao kako je neophodno da po smeni vlade postane ministar unutrašnjih dela. Jer, „u zemlju ne samo što ne treba pustiti (da je organizuju) sadašnje ljude, već nov duh, s početka bez i trunke od partijskog duha, policija i administracija na novim osnovama, radi naroda, radi javne i imovne bezbednosti, radi čestitosti i privatne i nacionalne”. Priznavao je da i sam još ništa ne radi, ali i najavljivao posvećivanje „praktičnom radu”. „Ne može se ostaviti taj rad dok uđemo u Srbiju, kao što smo mislili”, pisao je. „Ne sme se. Greh je. Savest više ne dopušta”.⁶² Uveravajući ga i dalje, u narednom je pismu primećivao kako će „na kraju krajeva odgovarati svi koji nisu ništa učinili da promene ovo zlo”. Bez njega, međutim, „ne bi (h) ni u šta ulazio”.⁶³

U isto vreme Milan Grol je, pokušavajući da u krilu srpske emigracije razvije jugoslovensku akciju i podstakne je na izjašnjavanje o načelnim oblicima jugoslovenskog ujedinjenja, odnosno na formulisanje programa koji bi pojasnio srpski stav o budućoj zajedničkoj državi Jugoslovena, nastojao da za svoje namere zainteresuje više istaknutih intelektualaca. Na prvom mestu Jovana Cvijića i Ljuba Stojanovića, a potom i Jovana Žujovića. Ljubi Stojanoviću obraćao se i direktno i preko Jovana Cvijića. Činio je to kao pripadnik mlađe generacije samostalaca, onog njihovog dela koji je, okupljen oko *Dnevnog lista* predstavljao levo stranačko krilo,

⁶¹ Samo nekoliko dana posle sastanka N. Pašića sa N. Stojanovićem i D. Vasiljevićem u Nišu, oktobra 1914, na kojem je donet program rada jugoslovenske emigracije i prvi nacrt budućeg uređenja srpsko-hrvatsko-slovenačke države, B. Marković ga je obavestio o dogovorenim planovima (pismo od 17. oktobra 1914, A SANU, Zaostavština Lj. Stojanovića, 13887/1).

⁶² *Isto*, 14092/4.

⁶³ Pismo od 30. aprila 1917 (*isto*, 14092/1).

često nezadovoljno politikom svojih generacijski starijih šefova.⁶⁴ Ljuba Stojanović, pak, često je optuživan za konzervativizam, delom i zbog poštovanja koje je gajio prema svome učitelju Stojanu Novakoviću. Na izgled, tu dvojicu političara malo je šta spajalo; suštinski, vezivali su ih obostrani politički i moralni puritanizam, snažno osećanje za „pravedno” i demokratizam. Kritikujući ideje „našeg zvaničnog Pijemonta”, odnosno vlade, Milan Grol je u pismu Jovanu Cvijiću napominjao da omladina „misli naprednije”, ali da se i u njoj „te misli počinju proganjati”. Potom je, uz sve poštovanje prema uglednim naučnicima, dodavao: „Oni koji su najpozvaniji da o tome govore i daju pravac – Cvijić, Ljuba Stojanović i njima dostojni – ili čute ili svoju ulogu podređuju i posredno daju sankciju vizantinizmu naše rđave nacionalne politike”.⁶⁵ Nekoliko nedelja kasnije ponovo je apelovao na Jovana Cvijića da se angažuje u stvaranju programa ujedinjenja, dodeljujući mu zbog naučnog i ličnog autoriteta i partijske neopredeljenosti posebnu ulogu i još jednom, iz istih razloga, instistirajući na uključivanju Ljube Stojanovića. Kao i ostala njegova pisma, i to je bilo odraz njegove opsednutosti potrebom da jugoslovensko ujedinjenje formulišu i ostvare najpozvaniji ljudi, oslobođeni nacionalnih i političkih predrasuda, a protivni politici Nikole Pašića. Brinući stalno o „moralnosti poduhvata”, strahovao je da jednu tako veliku ideju kao što je bila jugoslovenska, ne upropaste „male glave”. „Kad sam u ranijem nervoznom pismu”, napisao je Jovanu Cvijiću, „učinio apel na Vas i Ljubu Stojanovića i ostale ljude viših ideja i višeg morala od onog koji je danas u zvaničnom opticaju, ja sam samo dao izraza očajnoj opasci da ni oni koji vide zlo ne organizuju svoje snage za bolje”. Na Ljubu Stojanovića osobito je „polagao”, kako je napisao, „u svima situacijama gde je pravost, odlučnost i hrabrost iznad svega”.⁶⁶ Razočaran njegovim nepristajanjem, u ponovnom obraćanju Jovanu Cvijiću priznavao je: „Toliko ga volim da ne mogu da ga laka srca odbacim kao izgubljenog”. Odbijanje, i to u „današnjim prilikama”, obeshrabrivalo ga je, međutim, za svaki dalji pokušaj.⁶⁷

Iz razloga sličnim motivima Milana Grola, Ljubi Stojanoviću se obraćao i Nikola Stojanović, predlažući mu da se preseli u Švajcarsku. Insistirajući na nacionalnoj, umesto partijskoj koncentraciji, govorio mu je: „Pravi ljudi i iskrene patriote mogu samo da se vide u ovakvom jednom nacionalnom pokretu koji bi doneo reformaciju morala i unutrašnjih ciljeva našeg društva. Ja mislim da ste Vi s Vašim pravim pogledima apsolutno potrebni za jednu takvu akciju”.⁶⁸ Obaveštavajući ga i docnije o preduzimanim aktivnostima, idejama i planovima, nije odustajao od namere da ga pridobije za saradnju. „Moje je uverenje”, napisao je u jednom od pisama, „da je takva atmosfera stvorena da se očekuje samo... velika reč jednog uglednog čoveka pa da celi Srpski narod dobije veru u sebe koja je prvi uslov uspeha”.⁶⁹ Nije li pomišljao kako je upravo Ljuba Stojanović taj preko potreban „ugledni čovek”?

⁶⁴ U emigraciji tokom Prvog svetskog rata mlađa generacija srpskih političara kao da se brže oporavljala od poraza. Očajavala je, ali i radila, što najbolje pokazuje široka, energična delatnost koju su u Ženevi razvili B. Marković i M. Grol. U jednoj od svojih dnevničkih beleški, nastalih posle rata, J. Žujović se sećao kako mu je B. Marković „podviknuo”: „U selo, u selo idite”, smatrajući da zbog svojih godina za politiku više nije bio sposoban (AS, l. f. J. Žujovića, 60).

⁶⁵ A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/279-I-4.

⁶⁶ Isto, 13484/279-I-6.

⁶⁷ Isto, 13484/279-I-10. O odnosu M. Grola prema Lj. Stojanoviću videti: M. Grol, *Iz predratne Srbije*, 107-122; M. Grol, *Republikanska demokratija*, 969-984; M. Grol, *Parlamentarizam i decentralizacija*, SKG, knj. II, br. 1, 1. januar 1921, 49-52.

⁶⁸ Pismo od 30. avgusta 1917 (A SANU, Zaostavština Lj. Stojanovića, 14048/3).

⁶⁹ Pismo od 27. januara 1918 (isto, 14048/4).

Naporima za uključivanje Ljube Stojanovića u nacionalne i propagandne akcije srpskih naučnika pridruživao se i Aleksandar Belić, pokušavajući da ga pridobije barem za rad na *Enciklopediji*.⁷⁰

Svima njima Ljuba Stojanović davao je odrične odgovore, mada ih je uvažavao i cenio njihova mišljenja. Njegova odbijanja izricana su pri tome teškim, gorkim rečima, bila ispunjena očajanjem čak i u mesecima u kojima su mu zbivanja u svetu davala nadu da će zbog njihovog povoljnog razvijanja i jugoslovensko pitanje biti prihvatljivo rešeno. „Ti sav goriš od politike, a ja sam se – ugasio”, pisao je „dragom Cviji” u aprilu 1917. godine. „Ja sam izgubio veru u ljude, i to kako u njihov karakter tako i u njihovu pamet. Nikad mi nisu izgledali mizerniji nego u ovim prilikama. Može biti da to dolazi i otuda što i sam nemam jasne orijentacije u ovim prilikama, pa to prenosim i na druge... Greh je, da, sedeti skrštenih ruku, ali da se može šta raditi prvi je uslov imati vere u sebe i imati plan rada. Ja nemam ni jedno ni drugo... Ja očajavam”.⁷¹

Na molbu Nikole Stojanovića da pošalje članak za pokrenutu „Prosvetu” odgovarao je odricanjem lične sposobnosti za rad: „Na moju žalost ja vam za sada nemam šta poslati. Ja nikad ništa nisam pisao tek da se piše, da se frazira, već sam pisao samo onda kad sam imao nešto da kažem, a sad ja nemam ništa da rečem. Može biti da je to znak moje potpune beskorisnosti, ali je tako i tome se ne može pomoći”.⁷² Istovremeno, Nikolu Stojanovića je hrabrio da istraje u svojim nacionalnim i političkim naporima. „Pročitao sam i priloženi vaš govor”, napisao mu je početkom 1918. godine. „Osećao sam osobito zadovoljstvo što iz njega vidim vašu silnu veru u mogućnost uspeha od rada. Ljudi s takom verom i mogu jedino imati uspeha u radu. Produžite, produžite. I ja sam nekada tako verovao, i izgledalo je da sam imao uspeha u radu. Ali je to sve srušeno. Ili ja nisam umeo raditi, ili je bila sredina u kojoj sam radio s drugim intencijama i drukčijim mišljenjem. Sad sam sasvim bez vere, pa i bez energije za rad, i, što je najgore, izgleda da mi se vera, stara vera, nikad više neće ni povratiti, pa prema tome ni volja za rad, jer – kao što rekoh, bez vere u ideju i u njen uspeh, nema rada”.⁷³

U isto vreme Aleksandru Beliću pisao je kako mu „nije ni do čega”. Štaviše, „raspoloženje je moje tako”, dodao je, „da sam apsolutno nesposoban i za kakav rad”.⁷⁴

Odakle takva i tolika nemoć, neverica, apatija, očajanje? Delimičan odgovor leži u samim pismima iz kojih izbija razočaranost u bivše političke prijatelje, osećanje uzaludnosti svih svojih dotadašnjih političkih napora, nezadovoljstvo unutrašnjom situacijom, briga zbog moguće negativnih uticaja spoljnih događaja na sudbinu Srba i Jugoslovena. U svojoj relativnoj dobrovoljnoj izolaciji Ljuba Stojanović stalno je razmišljao o prošlom, tekućem i budućem, osluškivao, pratio šta se zbiva. Iskustvo sa nekadanjim partijskim saborcima i savremenikima sažimao je u pismu Jovanu Cvijiću pitanjem „ko da zameni Pašića” i bespogovorno odlučnim, kratkim odgovorom – „ja ne vidim”.⁷⁵ Na srpskoj političkoj sceni video je ogrezlost u „partizanstvo” i korupciju. „Sve što valja potisnuto je u pozadinu i izgubilo se”, kazao

⁷⁰ Odgovor Lj. Stojanovića od 4/17. februara 1918 (A SANU, Zaostavština A. Belića, 14386-IV-643).

⁷¹ A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11.

⁷² Pismo od 29. novembra-12. decembra 1917 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/2).

⁷³ Isto, 10713/3.

⁷⁴ Pismo od 4/17. februara 1918 (A SANU, Zaostavština A. Belića, 14386-IV-643).

⁷⁵ Pismo od 4/17. aprila 1917 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11).

je, „a nevaljalci i glupaci su na površini”.⁷⁶ Krfski režim nazivao je „zlikovačkim”, „koruptivnim”, „monarhističko-fuzionaškim”, „nesnosnim” i „ubitačnim”.⁷⁷ U takvoj situaciji nije nalazio mogućnost za stvaranje „nekakve organizacije za rad”, kakvu su mu predlagali Jovan Cvijić, Milan Grol, Nikola Stojanović. Ponavljajući još jednom kako nema „političkih drugova”, a da se „novo društvo u ovakvim prilikama ne sklapa”, zaključivao je: „Rastureni smo na sto strana, nema nikakve zajednice ideja ni plana za rad. Svi smo još u starim političkim idejama i partijama, i svi gledamo samo kako ćemo preživeti ovo vreme u izbeglištvu. Neka nam je Bog i Vilson u pomoći, a po našem radu – zlo po nas”.⁷⁸

Poverenje u zapadne saveznike, pogotovo u Ameriku, činilo je tih godina jedno od retkih uzdanja Ljube Stojanovića, naročito posle potresa koji su zahvatili carsku Rusiju. Sam je bio veliki slovenofil, uveren u bolju budućnost Slovena i kao takav pokrenuo je, između ostalog, ideju o stvaranju Saveza slovenskih akademija nauka, prekinutu izbijanjem rata.⁷⁹ U decembru 1914. godine, u članku „Budućnost Slovena”, pisao je o mogućnosti nastanka slovenske federacije, izvan koje ne bi trebalo da ostane nijedan od slovenskih naroda.⁸⁰ Kao samostalac upirao je, međutim, pogled i ka Zapadu, težeći uvođenju Srbije u krug modernih evropskih naroda i zajednicu njihovih država. Socijalno-ekonomski, a istovremeno i političko-nacionalni program Samostalne radikalne stranke i imao je za cilj izrastanje Srbije u modernu evropsku državu. Dešavanja u ruskom carstvu nužno su ga učvršćivala u tim pogledima. „Nestalo je stare, pravoslavne, autokratske Rusije, zaštitnice Slovenstva”, pisao je Nikoli Stojanoviću, sa setom i zabrinutošću, „i nikla je nova egoistična i kosmopolitska Rusija s maglovitim i neodređenim idealima usrećenja celog čovečanstva”.⁸¹ U takvoj situaciji predlagao je, i pre sloma Rusije, bliže vezivanje za Englesku i Francusku, „ako nas prime, i ako se budu htele nama interesovati”.⁸²

Daleko veće nade polagao je u „američki kolos”, njegovu vojnu silu, moć demokratije i ideja o miru pravедnom za male narode i njihove države. Njegova tadašnja razmišljanja o ulozi Vilsonove Amerike i sutrašnjici Evrope i sveta predstavljala su utopistički odraz nekih sličnih osećanja, želja i raspoloženja intelektualalaca svih rasa i boja, uverenih da će posle ratne tragedije biti stvoren bolji svet. Pouzdavalo se u snagu ideja, vrednost ljudskog iskustva, saznanje političkih moćnika da će svako nepravedno rešenje biti opasnost po budući mir, snagu američke i evropske demokratske misli. U sklopu takvih nada Ljuba Stojanović pisao je Nikoli Stojanoviću: „Ne treba potcenjivati i olako uzimati ni američku vojnu akciju ni moralni značaj Vilsonovih poslanica. I ako za staru Jevropu Vilsonove široke koncepcije i jedino pravilne ideje o međunarodnom životu izgledaju utopistične, one su *ostvarljive* i ja verujem da će se *ostvariti*. Silne nevolje koje su snašle i Engleze i Francuze i Italijane, pa i Nemce, i njihove saveznike, učinile su da su sada manje egoistični nego ikad do sad, a u buduće, što rat duže bude trajao, i što bude teži, još će više smanjiti staru egoističnost i žeđ za osvajanjima. A u koliko oni to i ne bi hteli, Amerika je tu koja će ih na to prinuditi. Samo se tako može doći do

⁷⁶ Pismo od 4/17. aprila 1917 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11).

⁷⁷ Pismo N. Stojanovića od 15/28. jula 1918 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/4).

⁷⁸ Pismo N. Stojanoviću od 29. novembra-12 decembra 1917 (isto, 10713/2).

⁷⁹ A. Belić, *Ljubomir Stojanović čovek i naučnik*, 353-354.

⁸⁰ *Politika*, 9/22. decembar 1914; Lj. Trgovčević, *n. d.*, 259.

⁸¹ Pismo N. Stojanoviću od 17/30. aprila 1917 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/1).

⁸² Pismo J. Cvijiću od 4/17. aprila 1917 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11).

stalnog, ili bar vrlo dugog mira za kojim svi žude. Ja sam još pre dve godine govorio, da se rat olako svršio s pobedom antante, saveznici bi se među sobom pobili oko pljačke. A ovako, nevolja i kolosalne žrtve nateraće ih da budu pravičniji... kad dođe Amerika sve će se to potpuno izlečiti, i s novom snagom stupiti u akciju".⁸³

Pacifistički govori Lojda Džordža i Vudro Vilsona s početka 1918. godine zabrinuli su ga otuda i doveli u najteže očajanje. Nikoli Stojanoviću i Aleksandru Beliću pisao je kako je „preneražen” i „utučen”, Srbi i Jugosloveni „izdani” i „žrtvovani”. Novu nadu pronalazio je kod neprijatelja, pitajući se da li će u vođenju rata biti toliko tvrdoglavi dok svet ne shvati opasnost od održanja Austrije, a u njoj i u Nemačkoj ne izbiju revolucije nezadovoljnog naroda. „Meni se čini da ovaj nesretni rat”, kazao je u jednom pismu, „ne mogu svršiti ni vojnici ni diplomati. Oni tapšu u mestu i ne mogu da krenu. Ostaje da ga dovrše mase narodne od prilike onako kao u Rusiji”.⁸⁴

Nekoliko meseci kasnije, razvoj događaja u svetu još jednom je promenio raspoloženje Ljube Stojanovića, ulivajući mu ponovno poverenje u srpske saveznike, propast Austrije i ostvarenje jugoslovenske ideje. Prema pismu upućenom Nikoli Stojanoviću, od leta 1918. godine počeo je da razmišlja o nužnosti donošenja „definitivnih odluka”, mada je u tom pravcu i u periodu svoje „izolacije” pokušavao da razgovara sa Antom Trumbićem.⁸⁵ Jovanu Cvijiću je govorio o potrebi koncentrisanja, odnosno okupljanja političara i intelektualaca srodnih mišljenja, koji bi doneli plan ujedinjenja i spremili se za mirovne konferencije. Sam je intenzivirao kontakte sa bliskim mu ljudima – Slobodanom Jovanovićem, Miloradom Draškovićem, Jašom Prodanovićem; očekivao je i Antu Trumbića, želeći da čuje njegovo mišljenje. „Jugoslavija je tu”, tvrdio je.⁸⁶

Njegova tadašnja pisma potpuno su drugačija od onih iz proteklog perioda. Užurbana su, energična, ispunjena nadama, planovima, nestrpljenjem. Nešto od „stare vere” vraćalo se Ljubi Stojanoviću, čineći ga delom onog grozničavog nacionalno-političkog dešavanja u srpskim emigrantskim centrima krajem rata – posebno Ženevi i Parizu, u kojima je sve virilo od različitih državno-pravnih koncepcija, sudara mišljenja, sukoba vlade na jednoj, a opozicije i intelektualaca na drugoj strani, žurbe i nervoze izazvanih približavanjem trenutka ujedinjenja i mirovne konferencije. U takvoj atmosferi Ljuba Stojanović je u jednom dužem pismu Jovanu Cvijiću izložio svoje poglede na oblike uređenja jugoslovenske države, ponudivši ih kao osnovu za dalje razgovore o istom problemu. Po mnogo čemu neka vrsta nacrtu državnog uređenja i viđenja jugoslovenskog pitanja, to pismo vrhunac je evolutivnog razvoja njegovih stavova.

Pre rata Ljuba Stojanović je kao član Samostalne radikalne stranke usvojio njeno programsko opredeljenje za „negovanje duha jugoslovenske zajednice”,⁸⁷ u Beogradu i na Rijeci sastajao se sa Franom Supilom i održavao veze sa njim preko Franka Potočnjaka, Hinka Hinkovića i Josipa Smodlake.⁸⁸ Bio je među osnivačima

⁸³ Pismo od 29. novembra-12. decembra 1917 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/2).

⁸⁴ Pismo N. Stojanoviću od 24. januara – 6. februara 1918 (*isto*, 10713/3); Pismo A. Beliću od 4/17. februara 1918 (A SANU, Zaostavština A. Belića, 14386-IV-643).

⁸⁵ Pismo od 15/28. jula 1918 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/4).

⁸⁶ Pismo od 23. avgusta-5. septembra 1918 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-12).

⁸⁷ V. Krestić, R. Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd 1991, 317-330.

⁸⁸ Videti: D. Janković, *n. d.*, 35-36.

građanskog kluba i čitaonice „Slovenski jug”, pisao je o ostvarivosti i korisnosti saveza Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara, ali i verovao da je ostvarenje jugoslovenskih ideala daleko, ispunjeno teškoćama i potrebom učvršćivanja svesti o zajedništvu.⁸⁹ Prema sećanju Milana Rešetara, Hrvate je, ipak, smatrao odvojenim od Srba i „uvijek gledao u njima neko svjesno ili slijepo oruđe austrijske politike”.⁹⁰ Po izbijanju rata brinuo je, kao i drugi srpski političari i naučnici, pre svega o obezbeđenju srpskih interesa i prostora. O delu tih razmišljanja svedoči, pored drugih izvora, i dnevnički zapis Jovana Žujovića, nastao u proleće 1915. godine posle razgovora sa Božom Markovićem o pogledima srpske nauke i politike na „nove krajeve” – delove Austro-Ugarske. „Naši se brinu da nam Šumadiju ne nadglasaju novajlije, pa traže načina da to obezbede”, zabeležio je Jovan Žujović. U tom smislu Ljuba Stojanović je predlagao cenzus po kojem bi „novi” mogli da biraju „samo onoga koji je dvadeset pet godina živeo u Srbiji”, te da Nemci i Mađari izvesno vreme budu smatrani kao strani podanici.⁹¹ Brinuli su ga separatan mir sa Austrijom i njeno otcepljenje od Nemačke, koje bi onemogućilo ostvarenje jugoslovenske ideje. Ali, i u „tom za nas najgorem slučaju (sem pobede Nemačke što je isključeno)”, nadao se „da ćemo otkinuti od Austrije Bosnu, Hercegovinu i južnu Dalmaciju”.⁹²

Spletom više različitih uticaja – češćih susreta sa Jugoslovenima iz Austro-Ugarske, uticajem evropskih i svetskih demokratskih ideja, promena u Rusiji, ulaska Amerike u rat i drugih, u mnogome je izmenio te početne poglede, krećući se, kao i neki drugi srpski naučnici, ka naglašenijem jugoslovenskom stavu prema oblicima ujedinjenja. „Mi više nećemo ući u Sarajevo, Zagreb i Ljubljanu s našom vojskom i izvršiti oslobođenje”, napisao je Jovanu Cvijiću, „da bi po pravu osloboditelja mogli tražiti jednu centralističku jugoslovensku državu sa Srbijom na čelu. I nas i njih oslobodiće saveznici, i – po Vilsonu – na kongresu mira biće predstavnici ne samo Srbije, već i Hrvata i Slovenaca, i teško je zamisliti da bi oni i pristali na taku zajednicu, na koju bi možda i pristali da smo ih mi oslobodili”. Izjašnjavajući se protiv „jednostavne države”, strahovao je prvenstveno da bi Srbija u njoj – jer bi morala biti uređena demokratski, ostala u manjini, a državnu upravu preuzeli „novi krajevi”, što on, „bar za sada, nikako ne bi želeo”. Na drugoj strani, bio je i protiv toga da Srbija majorizira Hrvate i Slovence, a jugoslovenska država postane „nova Austrija”. Verovao je da najbolje rešenje predstavlja federacija, zato što je „jedino dobra” i jedina u stanju da „održati i utvrdi našu inače vrlo slabu zajednicu”.⁹³

⁸⁹ *Slovenski jug*, br. 2, 28. novembar 1909. Navedeno prema: D. Janković, *n. d.*, 56.

⁹⁰ M. Rešetar, *n. d.*, 49.

⁹¹ J. Žujović, *Dnevnik*, II, 71.

⁹² Pismo N. Stojanoviću od 17/30. aprila 1917 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/1). Prema nekim nedovoljno proučenim izvorima, nemački agent J. Dada razgovarao je u junu 1915, u Nišu, o separatnom miru, sastavši se sa više srpskih političara, među kojima je bio i Lj. Stojanović. U to vreme on se, međutim, nalazio u Rusiji (Lj. Trgovčević, *n. d.*, 75; V. Kazimirović, *Crna ruka*, Kragujevac 1997, 624-625). U svojim uspomnama N. Stanarević opovrgavao je slične tvrdnje D. Stojadinovića (N. Stanarević, *n. d.*, II, 77-78).

⁹³ Pismo od 29. avgusta – 11. septembra 1918 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 13484/1235-13). Citirana formulacija o „vrlo slaboj zajednici” pokazuje da Lj. Stojanović nije previđao njene različitosti i probleme. Mnogo šire objasnio ih je docnije, posle ujedinjenja, pišući o svojim pogledima na državno uređenje Kraljevine SHS: „Ali, Srbi, Hrvati i Slovenci od kako su se doselili u ove krajeve ne samo da nikad nisu bili svi u jednoj državi, nego ni sami Srbi nisu nikad svi bili ujedinjeni u jednu državu, već su često pojedini delovi bili ili pod tuđinom ili u zasebnim državama. Kroz taj dugi niz vekova, provedenih kod jednih duže kod...

O federalističkom nacrtu Ljube Stojanovića i njegovim dodirnim tačkama sa mišljenjima Jovana Cvijića, Jovana Žujovića i drugih srpskih naučnika pisala je Ljubinka Trgovčević u pomenutoj knjizi⁹⁴, zbog čega se njima nećemo detaljnije baviti. Reći ćemo samo da je suština ovog malog projekta državnog uređenja, sa svim argumentima njegove odbrane, bila u podeli države na već postojeće oblasti – Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu („ujedno ili odvojeno”), Dalmaciju, Istru, Hrvatsku sa Slavonijom i Sremom, Bačku sa Banatom („ako što od Bačke dobijemo, inače Banat da ide sa Srbijom”). Spajanja ili cepanja pojedinih oblasti bila bi moguća docnije, u skladu sa odlukama posebnih parlamenata i odobrenju centralnog parlamenta, koji bi rukovodio državnim zajednicom. U njegovoj nadležnosti bili bi spoljna politika, vojska, finansije (carine i monopoli) i saobraćaj, a svi ostali poslovi ostavljeni posebnim parlamentima „s potpunom nezavisnošću”. Monarhistički režim bio bi isključen; „Ujedinjene Jugoslovenske Države” trebalo je da budu republika sa predsedničkim, „američkim” sistemom.⁹⁵

Opređenje za republikanski oblik vladavine značilo je konačni razlaz Ljube Stojanovića sa monarhijom i dinastijom Karađorđevića. Kao i neki drugi samostalci – Jovan Žujović, Boža Marković i Milan Grol, na primer, i on je republikanizmu bio blizak već u vremenu prevrata 1903. godine.⁹⁶ Iskustvo sa novom dinastijom još više ga je učvrstilo u tom uverenju. U svojim privatno-političkim razgovorima Jovan Žujović i on slagali su se 1910. godine da princa Đorđa ne treba udaljavati iz zemlje, već ga ostaviti da „razbija glave ljudima”, kako bi svet što pre uvide da ih „treba sve zajedno najuriti”. Zeleći da bira novog kralja, Ljuba Stojanović je, prema „Dnevniku” Jovana Žujovića, rekao: „Ža mesec-dva dana naćićemo. Poććemo sa Englezima, Nemca nećemo.”⁹⁷ Prvi svetski rat pokazao je, po rečima Jaše Prodanovića, „pravo lice monarhije”.⁹⁸ Ljuba Stojanović, Jovan Žujović i on opredelili su se za republiku; Milan Grol, Boža Marković i Kosta Kumanudi dvoumili su se i odustali.⁹⁹ Radi stvaranja Republikanske stranke Ljuba Stojanović je i žurio u Srbiju, odustajući od namere da ide u Pariz. Smatrao je da intelektualcima, pojedincima,

...drugih kraće vreme u samostalnom životu i ropstvu, stvoren je pod uticajem raznih vera i raznih kultura različan narodni mentalitet, razni pogledi na svet, na društvo, pa u nekoliko i razni narodni ideali. Narodni duh kod ta tri plemena bio je mnogo srodniji u doba doseljavanja u ove krajeve nego što je danas, i ako je svest o potrebi državnog jedinstva danas mnogo jača nego što je bila onda... Ali ne treba gubiti iz vida, kad se kod jednog dela naroda steče svest o njegovoj individualnosti, kad on već dobije svoju kulturu, svoju inteligenciju i svoju književnost, da se to lako ne zaboravlja i ne napušta.” Upravo iz tih razloga smatrao je da jugoslovenska država treba da bude uređena tako da „svako pleme u njoj ima sve ono, što bi imalo kad bi živelo u svojoj zasebnoj državi – i kao višak: veću snagu za svoje održanje” (Lj. Stojanović, *Nekolike misli o našem novom državnom uređenju*, Beograd 1919, 11-13).

⁹⁴ Lj. Trgovčević, *n. d.*, 235-239, 259-265.

⁹⁵ Pismo od 29. avgusta – 11. septembra 1918 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-13). Svoje zalaganje za republikansko-predsednički sistem „američkog tipa”, nasuprot parlamentarnom po ugledu na Francusku, Lj. Stojanović je posle rata obrazlagao u više tekstova. Videti, na primer: Lj. Stojanović, *Nekolike misli o našem novom državnom uređenju*, 26-32; „Nova Evropa”, knj. XVI, br. 11-12, 26. novembar 1927, 381-382.

⁹⁶ M. Grol, *Republikanska demokratija*, 969; *Spomenica Jaše Prodanovića*, Beograd 1958, 184; M. Radojević, *O jugoslovenstvu samostalnih radikala*, „Istorija 20. veka”, br.2/1998, 24-25.

⁹⁷ J. Žujović, *Dnevnik*, I, 193.

⁹⁸ J. Prodanović, *Jugoslovenska Republikanska Stranka*, „Nova Evropa”, knj. VII, br. 10, 1. april 1923, 288.

⁹⁹ Više: M. Radojević, *Milan Grol u borbi za jugoslovensku ideju 1914-1918*, JIČ, br. 1-2/1999, 78.

jedino politička organizacija daje mogućnost za puno ostvarenje ideja, a da druge demokratske partije sem republikanske ne može biti. Ponovo odlučan, još jednom mlad i pun poleta, ali i nerealnog zanosa, želeo je da nova država bude republika i pisao Jovanu Cvijiću: „Ja nisam ni za kakve prelazne i polumere. Ja se tvrdo nadam da će se za to pridobiti *dosta* i *uglednih* ljudi, i da će se vrlo brzo doći do uspeha. Mi time treba da olakšamo porođaj Jugoslavije, jer naše dve dinastije nikako ne mogu to izvršiti. Naprotiv, ometaće, da bi se one održale. Ja sam s tim načisto, a nadam se i mnogi drugi”. Žureći se, poslednje pismo upućeno prijatelju iz Nice završavao je rečima: „... ja odoh u Srbiju čim bude moguće odavde otputovati”.¹⁰⁰

Simboliku te hitnje označilo je i to što je Ljuba Stojanović u Srbiju doputovao „aeroplanom”. Tamo su ga čekala nova iskušenja i novi neuspesi. Kao predsednik Glavnog odbora osnovane Jugoslovenske republikanske stranke kandidovao se za poslanika Ustavotvorne skupštine u požarevačkom okrugu, potom i „za običnu skupštinu u Varoši Beogradu, ali je oba puta propao na izborima”.¹⁰¹ Bio je to jedan od pokazatelja činjenice da republikanci nikada nisu omasovili svoje redove, da su svojim programom išli ispred svog vremena, ne razumevajući ni istorijski trenutak ni sredinu u kojoj propovedaju svoje ideje. Moguće je da su i bile namenjene nekom drugom vremenu, da su samo osvajale prostor za njegov dolazak. Prema beleškama Jovana Žujovića, Jaša Prodanović govorio je kako bi se Ljuba Stojanović „ubio... na dan proglasa Republike bežeći od odgovornosti”.¹⁰² To ne znamo, kao što ne znamo ni kojem od njegovih savremenika da verujemo. Jovanu Žujoviću koji je smatrao da nije bio „utopista” i da je težio „ostvarljivim idealima”?¹⁰³ Jaši Prodanoviću i njegovim rečima po kojima nije imao „osobine jednog apostola, nego odlike moralnog cenzora”?¹⁰⁴ Ili Vojislavu Veljkoviću koji je napisao kako je bio „stegonoša ideja i oličenje idealnih programa”, političar koji je „svoju ulogu ozbiljno shvatio i vršio sa apostolskim ubeđenjem i istrajnošću”, gledajući „preko bezbroj glava... u istu zvezdu”?¹⁰⁵ Svaki od savremenika doživljavao ga je na svoj način, ali uvek kao svetao, hrabar i čestit politički lik, koji je sledio svoja načela, donosio smele odluke i ostajao veran nekim svojim zabludama. U periodici Kraljevine SHS sabeleženi su njegova odlučnost i principijelnost u kritici politike Hrvata (i ne samo njih) posle rata,¹⁰⁶ kao i bure njome izazvane. U naučnoj i kulturnoj javnosti

¹⁰⁰ Pismo od 25. septembra – 8. oktobra 1918 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-114).

U jednom kasnijem tekstu Lj. Stojanović je napisao da je i pre Prvog svetskog rata verovao kako je „republikanstvo jedna logična i viša forma demokratije”, ali da nije bio za njegovo uvođenje u Srbiju jer je sve do 1906. „verovao da se i u monarhiji može doći do demokratije. Pa i posle te godine”, dodavao je, „mirio sam se s monarhijom jer nam je za vratom bila Austrija, a od apsolutističke Rusije očekivali smo da nas (i u svome interesu) zaštiti. Kad je, posle Svetskog Rata, nestalo velike Austrije i u Rusiji nestalo monarhije, postao sam pristalica republikanskog federativnog oblika vladavine u novoj raširenoj državi, i to koliko zbog toga što verujem da se samo u njoj može razviti prava demokratija toliko i što sam ubeđen da bismo kroz nju ne samo učvrstili našu državnu zajednicu s Hrvatima i Slovencima nego i eventualno i proširili” („Nova Evropa”, knj. XVI, br. 11-12, 26. novembar 1927, 381).

¹⁰¹ Lj. Stojanović, *Dopune i produženje biografije od 1894*, 159.

¹⁰² *Beleške J. Žujovića o postanku Republikanske stranke*, 29 (AS, I. f. J. Žujovića, 60).

¹⁰³ J. M. Žujović, *O Ljubomiru Stojanoviću*, 343.

¹⁰⁴ J. M. Prodanović, *Ljubomir Stojanović*, 360.

¹⁰⁵ V. S. Veljković, *n. d.*, 356-357.

¹⁰⁶ Videti: Lj. Stojanović, *Još o ulozi Srba*, „Nova Evropa”, knj. X, br. 15, 21. novembar 1924, 457-463; Lj. Stojanović, *Još o „Srpskom pitanju”* isto, knj. XII, br. 14, 11. novembar 1925; 413-427; Lj. Stojanović, *Još jednom o „srpskom pitanju”*, isto, knj. XVI, br. 5, 11. septembar 1927, 137-139.

odjelnula je 1923. njegova ostavka na mesto sekretara Akademije nauka, na kojem je bio od 1913. godine, doneta zbog novog zakona o činovnicima po kojem državni činovnici nisu smeli da ispovedaju načela protivna postojećem obliku državnog uređenja, a on, kako ja napisao u autobiografiji, „ne samo što ispoljava nego živo propagira republikanski oblik državne vladavine”.¹⁰⁷ Napokon, prijatelji i mnogi savremenici bili su potrešeni i vešću da je umro u Pragu, 16. juna 1930. godine i tamo, u skladu sa testamentom, sahranjen.

Prostor jednog članka ograničio je mnogo toga što je, čini nam se, trebalo reći o Ljubi Stojanoviću u ovom delu njegovog života. Po svom značaju u istoriji kulture, nauke i politike srpskog naroda on međutim, zaslužuje više i od jedne temeljite knjige. Zbog svoje vrednosti i uloge, ali i zbog potrebne analize uloge naučnika u političkom životu, njihove prilagođenosti ili neprilagođenosti često nametnutoj ulozi političara, razumevanja ili nerazumevanja svog vremena, sredine, problema, dometa uticaja. Na ovim stranicama Ljuba Stojanović onakav je kakvim smo ga mi videli, a činjenice ostavile mogućnost za drugačija tumačenja. Ostajemo zamišljeni nad mnogo čim, pa i nad pitanjem da li je odista njegov trnovit politički put bio tako neuspešan kao što su smatrali njegovi savremenici. Iz nekog ugla posmatranja, drugačijeg od onog koji uobičajenim merilima odvaja „uspešno” od „neuspešnog”, pitamo se nije li trag koji je ostavio toliko duboko obeležen da barem relativizuje mišljenja o političkoj promašenosti?

Razočaran razvojem jugoslovenske države, Lj. Stojanović je sa mnogo oštine prebacio Hrvatima nedostatak iskrenosti u procesu ujedinjenja, odsustvo svesti o državi kao zajedničkom dobru, sistematsku opstrukciju, nedostatak konstruktivne politike, vođenje računa isključivo o svojim interesima. Raspad države nije ga plašio, te nije ni smatrao da Srbi mogu i moraju da silom održavaju njeno jedinstvo i celinu. „Ako se ne može održati Jugoslavija”, poručivao je svima koji su mislili drugačije, „Srbi moraju, hoće i mogu održati svoju novu, veliku, i ujedinjenu Srbiju... Ne radi se ovde o glavi Srbima, već se radi o glavi Jugoslaviji. Kad smo mi mogli za više od sto godina održati malenu sa svih strana prigušenu predratnu Srbiju, i u susedstvu neprijateljske Austrijske Carevine, moći ćemo nesumnjivo održati veliku posleratnu Srbiju a bez Austrije i pod boljim međunarodnim prilikama. Mi bismo se iskreno i od srca radovali ako to isto mogu reći i Hrvati i Slovenci za eventualne svoje nezavisne države... Što se mene lično tiče, ja bih Hrvatima pustio *sve*, ama apsolutno *sve*, štogod žele. Samo bih povukao što pravedniju granicu, i rekao im: ako hoćete s nama, dobro, – primamo vas rado i veselo; ako nećete, eto vam slobodne, nezavisne, samostalne Hrvatske, i srećna vam i dugovečna bila! Mi smo bili i ostajemo braća i prijatelji doveka. Sa Slovencima se razgraničite kako znate” (Lj. Stojanović, *Još o ulozi Srba*, 462-463). U pogledu granica, a na tvrdnje hrvatskih nacionalno-političkih predstavnika da je hrvatska granica od Kotora do Zemuna, odgovarao je kako je ta izjava „vrlo netaktična prema Srbima”, te da se boji „da bi kod Srba mogla izazvati izjavu da je hrvatska granica na Kupu” (Lj. Stojanović, *Srbi i Hrvati*, Beograd 1928, 15).

¹⁰⁷ Lj. Stojanović, *Dopune i produženje biografije* od 1894, 159.

MIRA RADOJEVIĆ

LJUBOMIR STOJANOVIĆ IN THE FIRST WORLD WAR

Summary

Ljubomir (Ljuba) Stojanović, linguist, historian, and politician left a deep mark on the history of Serbia's science, culture, and politics. Our knowledge of him is insufficient, the information being not scarce but rather unverified and incomprehensive. This work represents an attempt to speak of his war years, spent partly in Serbia, partly in the diplomatic mission in Russia, but mostly as an emigrant in Nice. The image that emerges from a study of his private correspondence and other documents from that period is that of a scientist and politician disappointed with Serb politics and political parties, but nevertheless still capable of enthusiasm and commitment to a specific cause. Above all, he was a man deeply moved by his country's military breakdown and by the internal national drama of his people. Similarly to some other scientists, his ideas regarding national and political questions evolved in favor of the unification of the Serbs, Croats, and Slovenes within a single state. Gradually modifying his views under the influence of factors such as European democratic trends, the revolutionary changes in Russia, America's entry into war, frequent contacts with Yugoslavs from Austria-Hungary, and disagreement with the policy of Nikola Pašić, towards the end of the war Ljuba Stojanović definitely supported the idea of a republican and federal constitution for the future Yugoslav state. He hurried back to Serbia to be among those heading the creation of a community that would represent a union of the Serbs, Croats, and Slovenes.

ISTORIJA 20. VEKA, 2000, 2

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Nikola B. Popović, direktor

Tiraž: 500
Prvo izdanje

Slog i prelom:
Slobodan Kojić

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije broj:
451-03-941/94-02 od 30. 06. 1994. godine, ne plaća se porez na promet

---

Štampa: MRLJEŠ, Kneza Miloša 9, Beograd